

XIVA XONLIGIDA DAVLAT BOSHQARUVI, MANSAB VA UNVONLAR

Marimov Muzaffar Erkinovich

Urganch Ranch texnologiya universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm vohasi hududida joylashgan, XVI – XVIII asrlarda o'zbek davlatchiligi rivojlanishiga juda katta hissa qo'shgan Xiva xonligidagi davlat boshqaruvi, mansab va unvonlar haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: Xorazm vohasi, Xiva xonligi, mansab, unvon, Kengash, inoq, otaliq, biy, qo'shbegi.

Аннотация: В данной статье рассказывается о государственном управлении, должностях и титулах Хивинского ханства, расположенного в Хорезмском оазисе, которые внесли большой вклад в развитие узбекской государственности в XVI-XVIII веках.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, Хивинское ханство, должность, титул, совет, инок, отцовство, бий, кошбеги.

Abstract: This article discusses the state administration, positions and titles of the Khiva Khanate, located in the Khorezm oasis, which made a great contribution to the development of Uzbek statehood in the 16th – 18th centuries.

Key words: Khorezm oasis, Khiva Khanate, rank, council, inoq, paternity, biy, koshbegi, mehtar, mahram.

KIRISH

Xorazm vohasi qadimgi davrlardan o'zbek davlatchiligi shakllanishida va rivojlanishida alohida o'ringa ega hududlardan biri hisoblanadi. Shu sababli Xorazm vohasi, xususan, Xiva xonligi davri tarixni o'rganish bugungi kunda ham O'zbekiston tarixining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Shunday ekan, Xiva xonligidagi

davlat boshqaruvi mansab va unvonlar haqida soʻz yuritadigan boʻlsak, maʼlumki, XVII asrda Xivada muayyan bir sulola hukmdor emas edi. Chingiziylar sulolasiga mansub baʼzi shaxslar Xivaga chaqirilib xonlik taxtiga koʻtarilgan boʻlsada, amalda hokimiyat qoʻngʻirot sulolasidan boʻlgan inoq qoʻlida boʻlgan. 1770 - yildan boshlab faqat Qoʻngʻirotlar sulolasi vakillari Xivada xon boʻlganlar. Xiva xonligi davlat boshqaruviga koʻra mutloq monarxiya boʻlib xon cheklanmagan hokimiyatga ega boʻlgan. Xonlikda sud ishlari asosan diniy ulamolar qoʻlida boʻlib , ularning mamlakat hayotida taʼsiri kuchli boʻlgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning obyektivlik usulidan foydalanildi. Mazkur tadqiqotda Xiva xonligida davlat boshqaruvi, mansab va unvonlar ularning asosiy vazifalari obyektiv yoritib berildi. Tadqiqot jarayonida Azamat Ziyoning “Oʻzbek davlatchiligi tarixi” , Xamid Ziyoyevning “Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash”, Abdulla Abdurasulov “Xiva tarixiy-etnografik ocherklar” va Bahodir Eshovning “Oʻzbekiston davlatchiligi va boshqaruvi tarixi” metodologik manba sifatida olindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xiva xonligida unvon va mansablarni saroy, harbiy va diniy unvonlarga boʻlish mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha bu tasnif sof nazariy boʻlib, aslida xonlik davrida muayyan unvon va mansablar sohalar boʻyicha berilmagan. Oʻsha vaqtda amaldor va unvon egasi koʻpincha xonga nisbatan shaxsiy sadoqati, qavmi yaqinligidan bir mansabdan boshqa mansabga oʻtib, unvonlar sohibiga aylangan. Xonlikda eng oliy unvon xon boʻlib, u maʼmuriy, siyosiy va harbiy vakolatlarga ega boʻlgan.

Xiva xonligi davlat tizimida Buxoro amirligi va Qoʻqon xonligidan farqli oʻlaroq, xon huzurida Oliy Kengash (Devon) faoliyat koʻrsatgan. Maʼlumotlarga koʻra, bu Oliy Kengashni Muhammad Rahimxon I oʻz hokimiyatini mustahkamlash uchun ilgari inoq va otaliqlar boshliq boʻlgan urugʻ oqsoqollari kengashi oʻrniga taʼsis etgan edi. Bu Oliy Kengashga turli daʼvo va jinoiy ishlarni koʻrish va qaror

chiqarish huquqini berdi. Bu Kengashning vakolati chegaralangan bo‘lib, maslahat beruvchi organga o‘xshar, uning a‘zolari eng yuqori mansab va unvondagi amaldorlar bo‘lgan. Kengash majlisida boshqa amaldorlarga qaraganda ko‘proq inoq, shayx ul-islom, devonbegi va yasuvulboshi hal etuvchi ovozga ega bo‘lganlar. Kengash majlislari masalaning muhimligiga qarab, xon tomonidan chaqirilar edi. Oliy Kengash oqsoqollardan, ya‘ni, ma‘lum mansab va unvon egalaridan, chunonchi, naqib, shayx ul-islom, mutavvalli, mirob, qozi, farmonchi, darg‘a, shig‘ovul, dasturxonchi, arbob, miroxo‘r kabilardan iborat edi. Shuningdek, xonning qarindosh urug‘laridan bo‘lgan beklar, otaliq, inoq va biylar ham bu kengashga kirganlar.

Kengash xonlikning ichki ishlariga doir hamma masalalar bo‘yicha qaror qabul qilar va xonlikning boshqa davlatlar bilan bo‘lgan tashqi munosabalariga doir muammolarni hal etar edi. Garchi Kengash davlatning turli-tuman ichki va tashqi ishlarini muhokama qila olsa-da, muhokama qilingan masalalar bo‘yicha qaror chiqarish avvalo xonning xohish – irodasiga bog‘liq bo‘lgan. Xon saroyidagi unvonlar orasida eng kattasi va e‘toborlisi inoq edi. Odatda inoqlar eng qudratli o‘zbek urug‘laridan tayinlangan hamda ular xonning eng yaqin maslahatchilari bo‘lgan. Inoqlar yirik amaldor, ya‘ni urug‘ boshlig‘i hisoblangan. Abulg‘ozixon tantanali marosimlarda o‘tirish uchun inoqlarga o‘z yonidan to‘rtta joy ajratgan. Inoqlar biy, sulton, mingboshi kabi unvonlarni ham olganlar. XX asr boshlariga kelib inoqlar bek martabasiga tushib, oliy saroy amaldorlaridan ma‘muriy mansab egalariga aylanadilar. Quyida Xiva xonligidagi ayrim unvon va mansablar haqida to‘liq ma‘limot berib o‘tmoqchimiz:

Otaliq – urug‘ oqsoqoli. Inoq boshliq to‘pa (guruh) ga birlashgan urug‘ boshlig‘i. Xonning eng yaqin maslahatchilaridan biri bo‘lgan. Otaliq qilich va pichoq taqib yurgan.

Biy – saroy unvoni. Inoq va otaliqdan keyingi martaba. Biy qabila va urug‘ning boshlig‘i hisoblanib, ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turkiy xalqlarning, jumladan o‘zbeklarning urug‘ oqsoqollariga beriladigan unvon edi. XVII-XIX asrlarda biylar

yirik o‘zbek qabila va urug‘lariga boshchilik qilib, faqat markaziy hokimiyatga itoat etganlar. Biy unvoni avloddan avlodga meros qilib qoldirilgan.

Amir ul-umaro – Amirlarning amiri, Xiva xonligida XIX asrning o‘rtalarida ta’sis etilgan. Sayid Muhammadxon bu unvonni birinchi marta o‘zining akasi Sayid Mahmud to‘raga bergan edi. Muhammad Amin inoq hukmronligi davrida amir ul-umaro uning akasi Fozilbiy edi. O‘shandan keyin amir ul-umaro unvoni hech kimga berilmagan.

Qo‘shbegi – Xiva xonligida saroyning oliy mansablaridan biri bo‘lib, moliya va soliq yig‘ish ishlarini bajargan. Qo‘shbegining maxsus devoni hamda unga tobe etuvchi amaldorlari bo‘lgan.

Mehtar – katta, ulug‘ degan ma’noni beradi. Mehtar saroy xizmatkorlarining boshlig‘i vazifasini bajarib, xonga yaqin kishilardan va xon urug‘iga mansub a’yonlardan tayinlangan. Mehtarning ham o‘z devoni bo‘lib, yer solig‘i “solg‘ut” to‘plash ham uning xizmatiga kirgan.

Beklarbegi – Qoraqalpoq va ko‘chmanchi xalqlarning oqsoqollariga beriladigan faxriy unvon. Beklarbegining vazifasi ularning o‘z urug‘laridan yig‘iladigan xarajatlarning to‘g‘riligini tekshirib turish va ularni to‘la ravishda xazinaga topshirish ustidan nazorat qilishdan iborat bo‘lgan. Bu lavozimga amaldorlar odatda xonning qarindosh-urug‘laridan tayinlangan.

Bek – XIX asrda Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy hayotida beklar ancha katta rol o‘ynaganlar. Bek – xon va davlat arboblarning qarindoshlariga, farzandlariga beriladigan faxriy unvondir.

Parvonachi – xon saroyidagi oliy vazirlardan biri. Parvonachi saroyning ichki va tashqi ishlarida ham faol qatnashishi mumkin bo‘lgan. U arzu-shikoyatlarni xonning huzuriga olib kirib, javobini qaytargan. Shuningdek, parvonachi xonning farmonlarini saroy a’yonlariga va ma’sul shaxslarga yetkazib turgan.

Eshikoqosi – saroy darvozalarini qo‘riqlash ishlarini boshqargan. Oybolta uning mansab alomati bo‘lgan. Hukmdor saroyda bo‘lgan vaqtda eshikoqosi uni qo‘riqlash bilan shug‘ullangan. Eshikoqosi arzgo‘ylarning nima xususda kelganlarini surishtirib,

ularni saroydagi tegishli amaldorlar tomoniga jo'natar edi. Faqat juda muhim xabarlar bilan kelgan kishilargina xon huzuriga kiritilgan. Saroyda darvoza ortida turadigan qorovullar va maxsus darvoza qo'riqchilaridan tashqari xonni qo'riqlaydigan tunqator yoki tunotlarlar, ya'ni, kechasi bilan xonni qo'riqlab chiqadigan xizmatchilar ham bo'lgan.

Mahram – ishonchli xizmatkor, sidqidildan xizmat qiluvchi saroy ichkarisidagi xodim ma'nolarini anglatadi. Mahramlar xonga yaqin kishilar hisoblangan. Davlat boshqaruvida ular bevosita xonning maslahatchilari bo'lishgan. Mahramlar xonning oromxonasiga kirish huquqiga ega bo'lganlar.

Xiva xoni saroyida yana quyidagi unvon, mansab va vazifalar mavjud bo'lgan: oftobachi, buxchabardor, soatbardor, kitobdor, mo'zabardor (xon poyabzalini beruvchi), sharbatdor, mahram boshi (yuqori lavozim hisoblangan), to'shakchi, karnaychi, surnaychi, jarchi, oshmehtar (xon va saroy oshxonasi boshlig'i), sorbon (tuyachilar), kamon xalfa (ovchi, qushchi), merganlar, sayis (ot boquvchi), ko'mirchi, kuchanchi (egar-jabduqchi), tamakisoz, loykash, kulol, xodimchi, ro'molchi, selobchi (jom ushlab turuvchi), poyaki (chilimchi), aravachi, noschi, qilichkor (qilich va shamshir yasovchi), oshpaz, tovoqchi, darakchi (otchopar), jirchi (ashulachi), yo'nuvchi (duradgor), devon (mirza), mushrif (ozuqa yig'uvchi), bojbon (zakotchi) va boshqalar. Ularning barchasi saroy xazinasidan maosh olganliklari haqida ma'lumotlar bor.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XVI – XX asrning boshlarida mavjud bo'lgan Xiva xonligi – O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruvi tarixida, iqtisodiy va madaniy hayotda o'z o'rniga ega bo'lib, jamiyat taraqqiyotining mintaqahududlaridagi o'ziga xos tomonlari o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlat hisoblanadi. Xiva xonligining tarixi O'zbekiston tarixining ajralmas qismidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Azamat Ziyoyev “O‘zbek davlatchiligi tarixi – T. “SHarq” 2000 .
2. X. Ziyoyev. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. –T. “Sharq” .1998 .
3. A. Abdurasulov – ”XIVA” Toshkent — “O‘zbekiston” nashryoti 1997.
4. A.Abdurasulov – “Xiva tarixiy-etnografik ocherklar” – Toshkent 1997.
5. Bahodir Eshov, “O‘zbekiston davlatchiligi va boshqaruvi tarixi”, T., 2012.
6. Xorazm safari kundaliklari. – T., Yangi asr avlodi, 2009.
7. O‘zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. – T., 2009.
8. Abulg‘oziy Bahodirxon. Shajarai turk.– T., 1992.
9. Xiva ming gumbaz shahri. –T., 1997
10. N.Allayeva, Xiva xonligining diplomatiyasi va savdo aloqalari. – T., Akademnashr. 2019.